

ARXEOLÖGİYA VƏ ETNOQRAFİYA

UOT 902

VƏLİ BAXŞƏLİYEV

NAXÇIVANTƏPƏ YAŞAYIŞ YERİNDƏ 2019-CU İLİN
ARXEOLÖJİ TƏDQİQATLARI

2019-cu ildə Naxçıvantəpədə aparılan tədqiqatlar bu yaşayış yerində insanların e.ə. VI minilliyin sonundan məskunlaşdığını təsdiq edir. Naxçıvantəpənin tədqiqi Qarabağın Neolit abidələri ilə əlaqə yaratmağa və Dalmatəpə mədəniyyətinin mənşəyini aydınlaşdırmağa imkan verir. Araşdırmaların nəticələri Dalmatəpə mədəniyyətinin e. ə. VI minilliyin sonu və V minilliyin əvvəlində Naxçıvan və Urmiya hövzəsini əhatə edən ərazidə formalaşdığını təsdiq edir. Dalmatəpə mədəniyyəti buradan cənuba doğru yayılmışdır. Naxçıvantəpə yaşayış yerinin tədqiqi yalnız Azərbaycanın deyil, bütövlükdə bütün Cənubi Qafqazın Eneolit mədəniyyətinin ardıcıl mərhələlərini öyrənməyə imkan verir.

Açar sözlər: *Naxçıvantəpə, Dalmatəpə, Eneolit dövrü, basma naxışlı keramika, boyalı keramika.*

2019-cu ildə Naxçıvantəpə yaşayış yerində arxeoloji tədqiqatlar davam etdirilmişdir. Arxeoloji qazıntılar üç sahədə – Naxçıvantəpə A, Naxçıvantəpə B və Naxçıvantəpə E sahələrində davam etdirilmişdir. A və B sahələrində yaşayış yerinin alt təbəqəsi, E sahəsində isə əsasən üst təbəqə öyrənilmişdir. Abidənin stratiqrafiyasın müəyyən etmək üçün A və B sahələrində qazıntılar dərininə davam etdirilmişdir.

Birinci sahədə (A) qazıntılar zamanı sahəni genişləndirmək üçün 2018-ci ildə aşkar edilən arxitektura qalıqlarının bir qismi qaldırılmış, bir qismi isə stratiqrafik ardıcılığı izləmək üçün saxlanmışdır. Sahənin qərb yarımhissəsində aparılan qazıntılar zamanı döşəməyə tökülmiş kərpic qalıqları izlənmiş, sahənin mərkəzi hissəsində isə diametri 0,90 m olan dairəvi formalı ocaq aşkar olunmuşdur (1203). Sahənin şərq yarımhissəsində 2018-ci ildə aparılan qazıntılar zamanı divardan altda aşkar olunan kül qalıqları mədəni təbəqənin davam etdiyini göstərirdi (şəkil 1, A). Buna görə həmin sahədə tədqiqatlar davam etdirildi. Tədqiqat zamanı dağılmış kərpic qalıqları, heyvan sümüyü, obsidian və keramika parçaları aşkar olundu. Bu sahələrin tədqiqi zamanı gil qabların boyanmasında və naxışlanmasında istifadə olunun qırımızı rəngli boyaq parçaları da aşkar olundu (1208, 1209).

Sahənin şimal hissəsində kiçik bir sahədə mədəni təbəqə davam etdiyi üçün (1213) bu sahədə tədqiqatlar davam etdirildi, keramika məmulatı, heyvan sümüyü və obsidian parçaları aşkar olundu. Qazıntı xam torpağa çatdığı üçün bu sahədə tədqiqatlar dayandırıldı. Sahənin qərb hissəsində (1210, 1212) aparılan araşdırmalar zamanı keramika parçaları, heyvan sümüyü və obsidian parçaları aşkar olunsa da, şərq yarımhissədə maddi-mədəniyyət qalıqları aşkar olunmadı, sahənin qərb qurtaracağında oval formalı ocaq qalığı aşkar olundu. Ocağın ölçüləri 0,80x0,60 m idi (1214).

Sahənin qərb yarımhissəsində aparılan qazıntılar zamanı diametri 0,90 m olan ocaq yeri (1215), onun ətrafında keramika, heyvan sümüyü və obsidian parçaları aşkar olundu. Bu sahənin tədqiqi zamanı basma naxışlı keramika aşkar olundu. Mədəni təbəqə get-gedə sərtləşirdi.

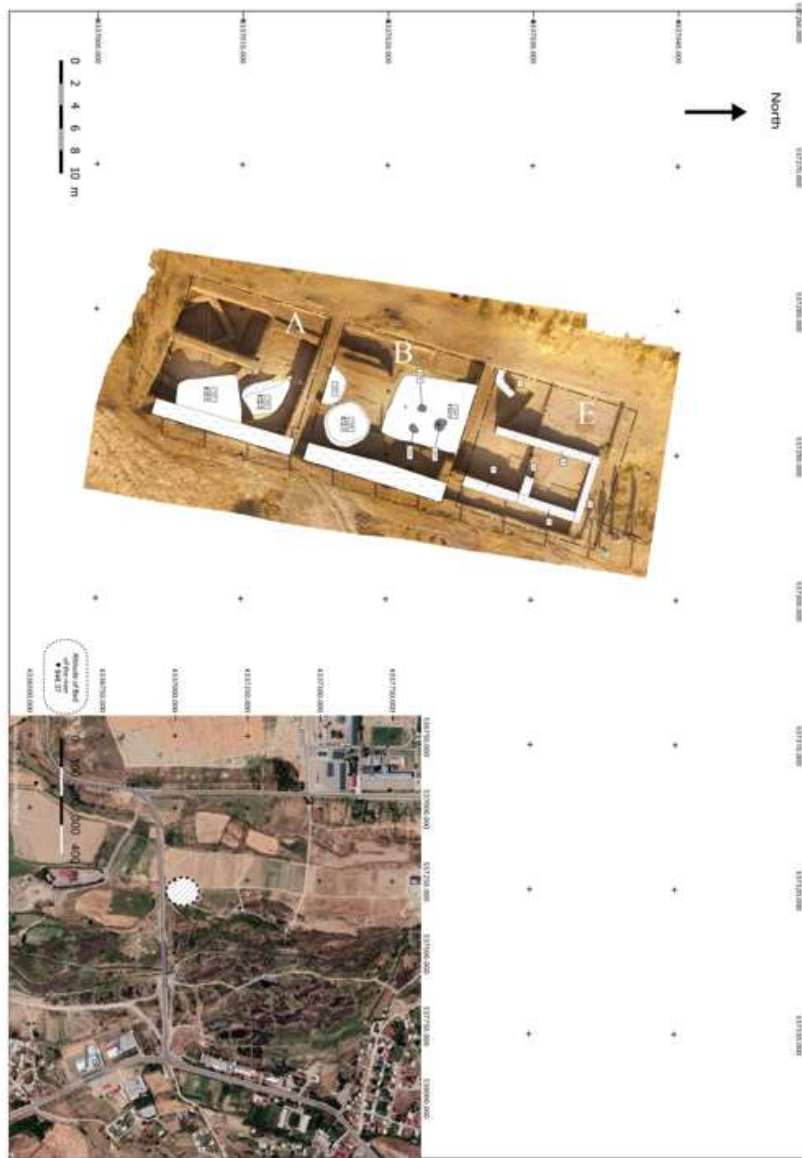
Sahənin şimal hissəsində 2018-ci ildə aşkar olunan dördkünc formalı binanın içərisində mədəni təbəqənin davam etməsini yoxlamaq üçün qazıntı aparıldı (1223), az sayda keramika, heyvan sümüyü və obsidian aşkar olundu, lakin qazıntı xam torpağa çatdığı üçün dayandırıldı. Sahənin cənub-qərb yarımhissəsində keramika nümunələri aşkar olunsada təbəqə sərtləşmişdi və çətin qazılırdı (1222). Tədqiqatın gedişində bu sahənin bir hissəsində xam torpaq üzə çıxdı. Digər hissədə isə təbəqə davam edirdi. Araşdırma zamanı bu hissədə yarımqazma tipli evin qalıqlarının olduğu müəyyən edildi (1226). Evin iç tərəfi tədqiq edilərkən diametri 0,60 m (1228) və 0,80 m (1227) olan iki ocaq yeri müəyyən olundu. Tədqiqat zamanı ocaqlardan və onların ətrafından keramika, heyvan sümüyü və obsidian parçaları aşkar olundu. Ocaqların ətrafı qara rəngli küllü torpaqla dolmuşdu. Bu sahənin şərq yarımhissəsində (1229) yarımqazma tipli evin davamı izləndi. Bu sahədə ocaq qalıqları (1228 b), oturacağı basmanaxışlı keramika nümunələri, obsidian parçaları aşkar olundu. Araşdırma zamanı qazıntı sahəsində döşəməsinə daş döşənmiş dairəvi formalı ocaq yeri aşkar olundu. Ocağın diametri 0,60 m idi (1235).

Araşdırma zamanı yarımqazma tipli evin içərisi təmizlənərkən qara rəngli kül təbəqəsi izləndi, evin şərq tərəfində diametri 0,40 m olan dairəvi formalı ocaq aşkar olundu (1240). Ocağın içərisi az miqdarda kömür və qara rəngli küllə dolmuşdu. Ocaq təmizlənərkən obsidian qəlpələrinə rastlanırdı ki, bu da obsidianın ocağın ətrafında emal edildiyini göstərirdi. Bu ocaqdan götürülən kömürün analizi e. ə. 5209-4930-cu ili göstərmişdir. Ola bilsin ki, obsidianın emalında onun qızdırılmasından da istifadə olunmuşdur. Yarımqazma evin bir hissəsinə kül qalıqları davam etsə də digər hissəsində xam torpaq üzə çıxmışdı. Araşdırma göstərir ki, evin bir hissəsindən insanlar istehsal fəaliyyəti və mətbəx kimi, digər hissəsindən isə yaşayış sahəsi kimi istifadə etmişlər. Yaşayış sahəsi kimi döşəmədən bir qədər hündürdə yerləşən səkilərdən istifadə olunmuşdur.

Qazıntı sahəsinin cənub-şərq yarımhissəsində ikinci yarımqazmanın qalıqları aşkar olunsada evin planı tam müəyyən olunmamışdı. Araşdırmanın gedişində yarımqazmanın yerdə qazılmış divarları aşkar olunaraq onun planı müəyyənləşdirildi (1250, 1254). Yarımqazmanın şərq tərəfində döşəmənin üzərində sümük alət və obsidian parçaları aşkar olundu (1253). Yarımqazma göy rəngli sərt torpaqda qazılmışdı. Yarımqazmanın mərkəzi hissəsində diametri 0,50 m olan dairəvi formalı ocaq var idi. Ocağın içərisi qara rəngli kül, heyvan sümüyünün qalıqları və obsidian qəlpələri ilə dolmuşdu.

A sahəsində aparılan araşdırmaların nəticəsi yaşayış yerinin stratigrafiyasını müəyyən etməyə imkan verir və qədim insanların həyat tərzini haqqında müəyyən təsəvvür yaradırdı. Araşdırmalara əsaslanaraq demək olar ki, Naxçıvantərənin ilk sakinləri bir qismi torpaqda qazılmış, digər hissəsi isə yüngül konstruksiyalı olan evlərdən istifadə etmişlər. Evlərin qızdırılmasında oval və dairəvi formalı ocaqlardan istifadə olunmuşdur.

2019-cu ildə B sahəsində aparılan qazıntıların əsas məqsədi 2017-2018-ci illərdə aşkar olunan yarımqazmanın və digər evlərin planını müəyyənləşdirməkdən ibarət idi. Bu məqsədlə sahə təmizləndi və 2018-ci ildə aşkar olunan dulus sobasının qalıqları qazılaraq götürüldü. Qazıntı sahəsinin qərb hissəsində aşkar olunan evin qalıqları təmizləndi və onun dairəvi formalı plana sahib olduğu müəyyənləşdirildi (2243, 2258). 2018-ci ildə aparılan qazıntılar zamanı bu evin içərisindən daş alətlər, o cümlədən dən daşları aşkar olunmuşdu. Evin içərisində dairəvi və oval formalı ocaq yerləri də aşkar olunmuşdu. Ocaq yerlərinin yer dəyişməsi bu binadan müxtəlif dövrlərdə istifadə olunduğunu göstərir (şəkil 1, B).

Şəkil 1. Naxçıvantəpədə 2019-cu il qazıntılarının planı (G. Gadebois (CNRS, Lyon).

Sahənin qərb tərəfində olan digər evin qalıqları da təmizləndi (2254, 2257). Onun mərkəzi hissəsində içərisi küllə dolmuş dairəvi formalı ocaq var idi. Ocağın diametri 0,70 m idi. Evin içərisindən heç bir maddi-mədəniyyət nümunəsi aşkar olunmadı. Ocağın içərisində kömür qalıqları və muncuğun parçası aşkar olundu.

2017-2018-ci illərdə sahənin şərq hissəsində böyük yarımqazma tipli evin qalıqları aşkar olunmuşdu. Lakin evin bir hissəsi mədəni təbəqənin altında qaldığından həmin hissələr tədricən götürülərək evin planı müəyyənləşdirildi. Araşdırma zamanı yarımqazma tipli evin içərisində dörd ocağın olduğu müəyyənləşdirildi. Ocaqların biri (2274) nalşəkilli olub düzbucaqlı formada idi. Eni 0,50, uzununu 0,55 m, dərinliyi 0,10 m idi. Ocaq çay daşları və kərpicdən inşa olunmuşdu. Kərpicin qalan hissəsinin ölçüsü 16×20×5 sm idi. Kərpic odun təsirindən qızarmış və bişmişdi. İkinci ocaq oval formalı idi. Onun ölçüləri 0,90x0,80 m idi (2277). Ocağın kənarları daş və kərpicdən inşa olunmuşdu. Ocağın inşasında istifadə olunan

kərpicin ölçüləri $1 \times 15 \times 5$ sm idi. Bu ocaqdan götürülən kömürün analizi e. ə. 5038-4799-cu ili göstərmişdir. Kərpic odun təsirindən qızarmış və bişmişdi. Üçüncü ocaq oval formalı idi (2278). Onun ölçüləri $0,60 \times 0,72$ m idi. Ocağın kənarlarına kiçik həcmli çay daşları düzülmüşdü. İçərisi qara rəngli küllə dolmuşdu. Bu ocaqdan götürülən kömürün analizi isə e.ə. 4741-4722-ci ili göstərmişdir. Dördüncü ocaq da oval formalı idi. Kənarlarına kiçik daşlar düzülmüşdü (2279). İçərisi qara rəngli küllə dolmuşdu. Ölçüləri $0,50 \times 0,60$ m idi. Ocaqlar və yarımqazmanın içərisi təmizlənərkən sadə və basma naxışlı keramika, heyvan sümükləri və obsidian parçaları aşkar olundu. Yarımqazmanın içərisində və ocaqların ətrafında xam torpaq üzə çıxdı. Ocaqlar birbaşa xam torpaqda qazılaraq inşa edilmişdi. Evin şimal və qərb hissəsində torpağın rəngi yaşıl, cənub tərəfdə isə qırmızı rəngli idi. Cənub tərəfin kərpiclərdən inşa edilmə ehtimalı da var. Amma onlar sıx birləşdiyindən izlər bilinmirdi. Araşdırma zamanı yarımqazmanın qərb tərəfdə $0,90$ m ölçüdə girişinin olduğu da müəyyənləşdirildi.

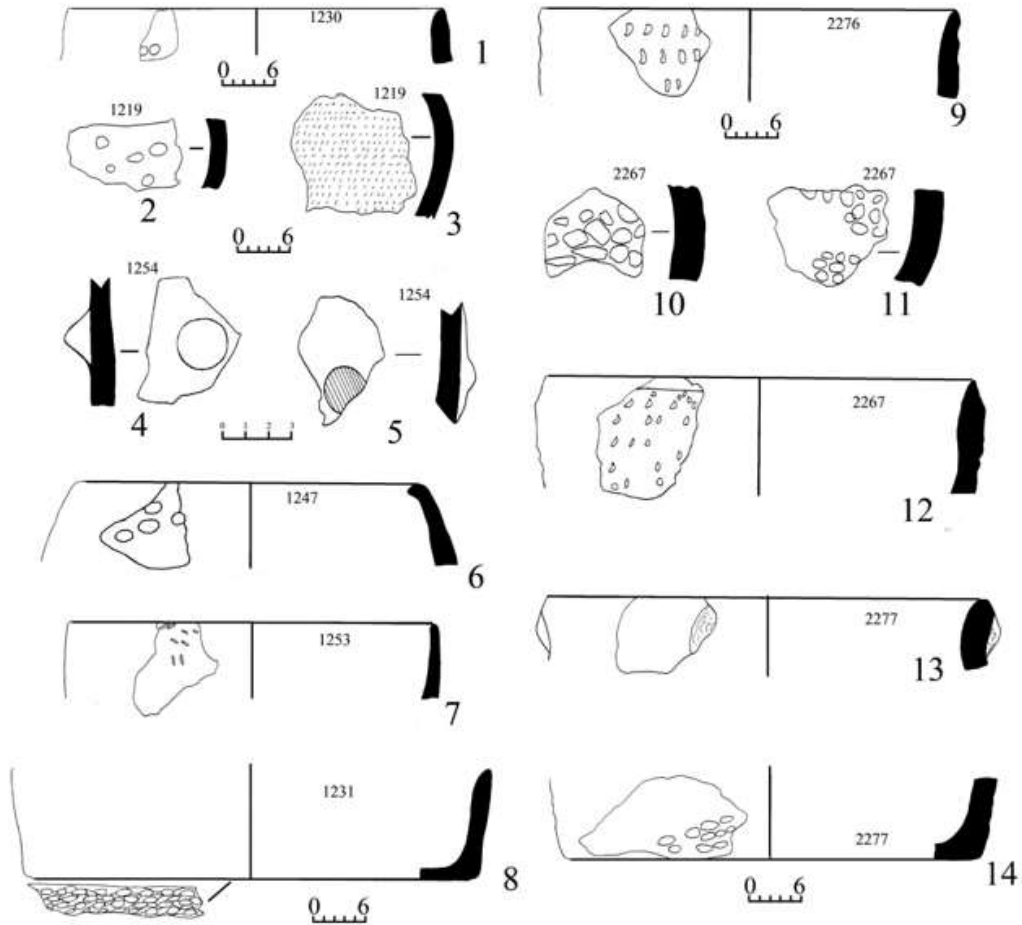
2017-2019-cu illərdə aparılan araşdırmalar zamanı yaşayış yerinin müxtəlif hissələrində mədəni təbəqənin fərqli şəkildə yığıldığını göstərirdi. Buna görə 2019-cu ildə E sahəsində qazıntı işləri başlandı (şəkil 1, E). Qazıntının əsas məqsədi B sahəsində aşkar olunan yarımqazmanın planını tam izləmək və yaşayış yerində mədəni təbəqənin yığılma xüsusiyyətini müəyyənləşdirməkdən ibarət idi. Araşdırma zamanı sahənin üst qatlarında dördkünc formalı binalara aid divar qalıqları aşkar olundu. Divar qalıqları aşınmaya məruz qaldığından olduqca pis saxlanmışdı. Sahənin şimal hissəsində müasir dövrdə çuxur qazıldığından böyük bir hissə dağılmışdı. Ümumiyyətlə, yaşayış yerinin ərazisində ağır tonnajlı maşınlar işlədiyindən mədəni təbəqə deformasiyaya uğramışdı. Bununla belə bəzi divar qalıqlarını müəyyənləşdirmək mümkün oldu. Evlərin içərisindən çox sayda keramika, heyvan sümüyü və obsidian parçaları aşkar olundu. Evlərdən birinin içərisində oval formalı ocaq qalıqları aşkar olundu.

Divar qalıqlarının altındakı küllü təbəqə digər sahələrdə aşkar olunan təbəqə ilə eyni xüsusiyyətlərə malik idi. Bu təbəqədə memarlıq qalıqlarına rastlanılmırdı, yalnızca ocaq qalıqları aşkar olunurdu. Sahənin qərb hissəsində bir-birinin yanında dörd dən daşı və onların yaxınlığında oval formalı ocaq yeri aşkar olundu (5019). Araşdırma zamanı bu ocağın içərisində xeyli keramika parçalarının olduğu müəyyən olundu. Ondən bir qədər aralıda ikinci ocaq aşkar olundu. Ocağın içərisində boz rəngli kül və basma naxışlı keramikalar var idi. Sahənin qərb hissəsində aşkar olunan ocağın (5049) ətrafında yanmış bad parçalarına rastlanırdı. Onun içərisi müxtəlif keramika, o cümlədən basma naxışlı keramika məmulatının parçaları ilə dolmuşdu. Araşdırmalara əsaslanaraq demək olar ki, bu tip ocaqlar keramika məmulatının bişirilməsi üçün istifadə olunmuşdur. Açıq havada qurulan bu tip ocaqlarda müxtəlif çeşidli keramika bişirilmişdir.

Sahənin qərb hissəsində müxtəlif hissələrdə ocaqlar və dən daşları aşkar olunsa da memarlıq qalıqlarına rast gəlinməmişdir. Bu faktlar insanların köçəri həyat tərzini keçirdiyini təsdiqləməkdədir. Ehtimal ki, insanlar çadır tipli evlərdən istifadə etdiklərindən onların qalıqları saxlanmamışdır.

Əmək alətləri başlıca olaraq dən daşları, obsidian alətlər və sümük alətlərdən ibarətdir. Dən daşları daha çox E sahəsindən aşkar olunmuşdur. Sümük alət bir neçə nümunə ilə təmsil olunmuşdur. Çaxmaq daşından az istifadə olunmuşdur. Onlar tək-tək nümunələrlə təmsil olunmuşdur. Əmək alətləri arasında obsidian alətlər daha çoxdur. Yaşayış yerindən minlərlə obsidian parçası tapılmışdır. Amma obsidian alətlər arasında da orağ dişləri olduqca azdır. Ehtimal ki, bu əhəlinin məşğuliyyəti ilə bağlı olmuşdur.

Yaşayış yerindən aşkar olunan arxeoloji materialların əksəriyyəti keramika məmulatı və obsidian parçalarından ibarətdir. Obsidian parçaları arasında əmək alətləri də vardır.

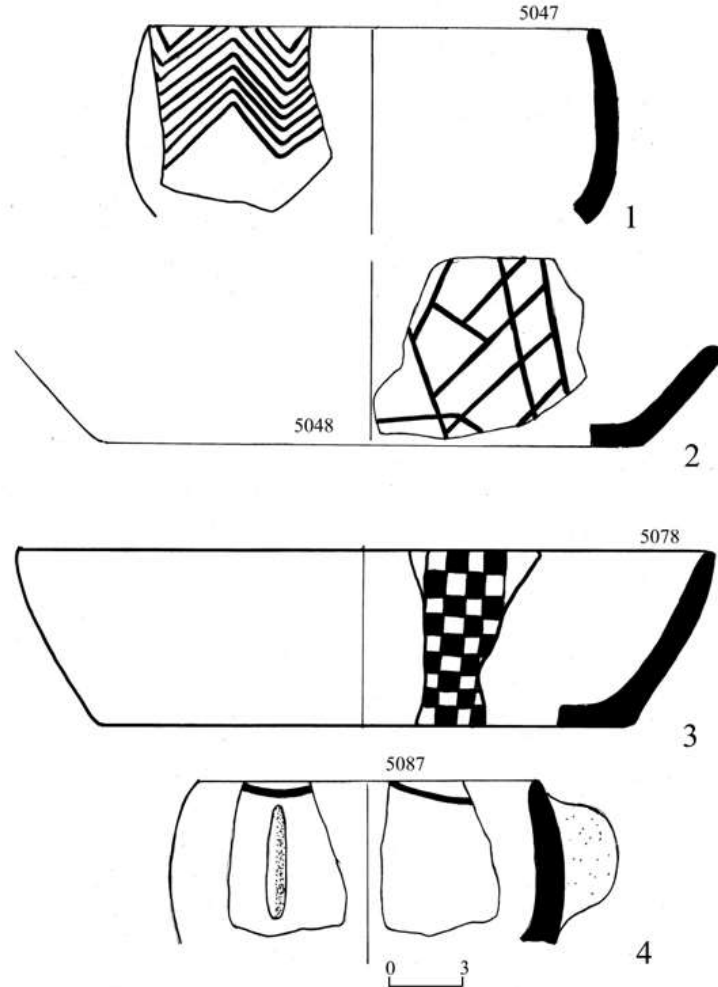

Şəkil 2. Naxçıvantərənin A və B sahəsindən aşkar olunan qabartma və basma naxışlı keramika.

Keramika arxeoloji materialların əksəriyyətini təşkil edir (şəkil 2, şəkil 3). Keramika məmulatı başlıca olaraq e.ə. V minilliyin birinci yarısı üçün xarakterikdir. Keramika məmulatının əsas xüsusiyyəti Dalmatəpə tipli boyalı və basma naxışlı keramikanın olmasıdır [1, s. 8-23; 2, s. 5-21]. Dalmatəpə mədəniyyəti Şimal Qərbi İranda (İran Azərbaycanı) geniş yayılmışdır [3, s. 33-167; 4, s. 111-127]. Bu tip keramikanın qədim nümunələri Qarabağ abidələrindən aşkar olunmuşdur [3, s. 121-351].

Yaşayış yerinin A və B sahələrindən aşkar olunan keramika məmulatı Erkən Eneolit dövrünə, E sahəsindən aşkar olunan keramika isə Erkən və Orta Eneolit dövrünə aiddir. Keramika məmulatı hazırlanma texnologiyası və naxışlanmasına görə bənzərdir. Onlar gil laylarını bir-birinin üzərinə yapışdırmaq və bir-birinin üzərinə qoymaqla, yəni lent üsulu ilə hazırlanmışdır. Bəzi qabların üzəri incə təbəqə ilə süvanmışdır. Araşdırma göstərir ki, bu bəzi hallarda qabların rəng tonunu dəyişmək, bəzən isə ornamentasiya ilə bağlı olmuşdur. Bu xüsusilə barmaq basqısı ilə naxışlanmış keramikaya aiddir. Araşdırmalar göstərir ki, səlqişiz və qarışıq barmaq basqıları qabların üzərinə ayrıca layların yapışdırılması ilə bağlı olmuşdur. Lakin bəzən bu üsuldən qabların təmir edilməsi üçün də istifadə olunmuşdur. Keramika məmulatı başlıca olaraq saman qarışığı olan gildən hazırlanmış və qırmızı rəngin müxtəlif tonlarında

bişirilmişdir. Qum qarışığı olanlar tək-tək nümunələrlə təmsil olunmuşdur. Rəng tonları sarı və qırmızının müxtəlif tonları ilə təmsil edilmişdir. Az miqdarda boz rəngli qablara təsadüf olunmuşdur.

Şəkil 3. E sahəsindən aşkar olunmuş boyalı keramika.

2019-cu ildə Naxçıvantəpədə aparılan tədqiqatlar bu yaşayış yerində insanların e.ə. VI minilliyin sonundan məskunlaşdığını təsdiq edir. Naxçıvantəpənin tədqiqi Qarabağın Neolit abidələri ilə əlaqə yaratmağa və Dalmatəpə mədəniyyətinin mənşəyini aydınlaşdırmağa imkan verir. Araşdırmaların nəticələri Dalmatəpə mədəniyyətinin e.ə. VI minilliyin sonu və V minilliyin əvvəlində Naxçıvan və Urmiya hövzəsini əhatə edən ərazidə formalaşdığını və buradan cənuba yayıldığını təsdiq edir. Naxçıvantəpə yaşayış yerinin tədqiqi yalnız Azərbaycanın deyil, bütövlükdə bütün Cənubi Qafqazın Eneolit mədəniyyətinin ardıcıl mərhələlərini öyrənməyə imkan verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Baxşəliyev V., Quliyeva Z., Həşimova T., Mehbalıyev K., Baxşəliyev E. Naxçıvantəpə yaşayış yerində arxeoloji tədqiqatlar. Naxçıvan: Əcəmi, 2018, 264 s.
2. Baxşəliyev V., Quliyeva Z., Baxşəliyev E., Həşimova T., Mehbalıyev K. Naxçıvantəpədə 2018-ci ilin arxeoloji araşdırmaları. Naxçıvan: Elm, 2019, 136 s.

3. Ахундов Т. У истоков Кавказской цивилизации Гарабагского неолита. Баку: Афполиграф, 2017, 918 с.
4. Abedi A., Khatib Shahidi H., Chataigner Ch. Niknami K., Eskandari N., Kazempour M., Pirmohammadi A., Hoseinzadeh J., Ebrahimi, Gh. Excavation at Kul Tepe of (Jolfa), North-Western Iran, 2010: First Preliminary Report // Ancient Near Eastern Studies, 2014, v. 51, pp. 33-167.
5. Hamlin C. Dalma Tepe // Iran, 1975, 13, p. 111-127.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: velibahshaliyev@mail.ru

Veli Bakhshaliyev

ARCHAEOLOGICAL RESEARCH IN 2019 AT THE NAKHCHIVAN TEPE SETTLEMENT

Research in 2019 at the Nakhchivan Tepe settlement showed that this settlement was settled at the end of the VI millennium BC. The study of the Nakhchivan Tepe settlement makes it possible to establish a connection with the monuments of the Neolithic Age Karabakh and to find out the origin of Dalma Tepe culture. The results of the study show that Dalma Tepe culture was formed at the end of the VI and the beginning of the V millennium BC in the territory of Nakhchivan and the Urmia basin. This culture from the main center spread south. Nakhchivan Tepe settlement is important not only to study different stages of the Chalcolithic culture of Azerbaijan but also entire of the South Caucasus.

Keywords: *Nakhchivan tepe, Dalma tepe, Chalcolithic Age, ceramic with impression ornament, painted ceramics.*

Вели Бахшалиев

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ 2019 ГОДА В ПОСЕЛЕНИИ НАХЧЫВАН ТЕПЕ

Исследования 2019 года, проведенные в поселении Нахчыван Тепе, показали, что это поселение заселено в конце VI тысячелетия до н.э. Исследование поселения Нахчыван Тепе позволяет установить связь с памятниками эпохи неолита Карабаха и выяснить происхождение культуры Дальматепе. Результаты исследования показывают, что культура Дальматепе формировалась в конце VI и начале V тысячелетия до н.э. на территории Нахчывана и бассейна Урмия. Эта культура от основного центра распространилась на юг. Поселение Нахчыван Тепе имеет важное значение не только изучения разных этапов энеолитической культуры Азербайджана, а также и всего Южного Кавказа.

Ключевые слова: *Нахчыван Тепе, Дальматепе, период энеолита, керамика с вдавленным орнаментом, расписная керамика.*

Daxilolma tarixi: İlkin variant 20.05.2020
Son variant 16.07.2020